

MARKAZIY OSIYODAGI TASAVVUFIIY TA'LIMOTLARNING SHAKLLANISHIDA
YUNON FALSAFASINING TA'SIRI

Evatov Salimjon

PhD,

Farg'ona davlat universiteti,

O'zbekiston, Farg'ona sh.

Annotatsiya: Tasavvuf VIII asr o'rtalaridan boshlab bir necha diniy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy-aqidaviy sabablar tufayli vujudga kelgan hodisa bo'lib, dastlab zohidlik harakati sifatida shakllangan tasavvuf keyinchalik kengqamrovli ijtimoiy hodisaga aylangan edi. Ollohdan qo'rqish, taqvo asosiy g'oyalari bo'lgan so'fiylarda endi ontologik va gnesologik g'oyalar shakllanayotgan edi. An'anaviy islom tafakkurida metafizik hodisalar haqida fikr yuritish biroz chegaralanganligi ko'pgina ajnabiy tadqiqotchilarning bu ta'limotlar ildizlarini birmuncha hurfikrikka yo'l beradigan boshqa e'tiqod va manbalardan qidirishlari uchun turtki bo'lgan.

Kalit so'zlar: falsafa, tasavvuf, komil inson, Markaziy Osiyo, Yunon falsafasi, jamiyat, tasavvuf tarixi.

Ma'limki, sharqshunoslar tomonidan tasavvuf tarixi va uning g'oyalari haqida bildirilgan xulosalar ko'pincha o'z mamlakatlari yoki ilmiy-madaniy muhitlarida ustun bo'lgan yondashuvlardan kelib chiqqanligi ayon bo'ladi. Lekin bu fundamental tadqiqotlarning ilmiy ahamiyatini e'tirof etgan holda ularning fikrlarini o'rganishga, tasavvuf ta'limotlarining tub negizlarini topish, ularni qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlarni amalga oshirish zaruratga aylanmoqda.

Tasavvufning shakllanish ildizlari bo'yicha izlanishlar olib borgan tadqiqotchilar turli qarashlarni ilgari suradilar. Masalan, arab, turk va yangi davr o'zbek tadqiqotchilaridan iborat birinchi guruh[1] tadqiqotchilari tasavvufni faqat islomiy negizlardan kelib chiqqanligini ta'kidlashadi. G'arb sharqshunoslari va eronlik olimlardan iborat ikkinchi guruh[2] tadqiqotchilari esa tasavvuf genezisida boshqa e'tiqodlar – buddaviylik, zardushtiylik, yahudiylik, nasroniylik, monaviylik dinlari va yunon falsafasiga oid ta'limotlar ildizlarini ham ko'rishadi[3]. Ingliz sharqshunosi J.S.Trimingem tasavvufni umuman islom diniga bog'liq emas deb hisoblab, "Tasavvuf musulmon manbalaridan deyarli hech narsa olmasdan, islom ichida rivojlandi, shu bilan birga, sharqiy xristianlikning asketik va mistik amaliyoti hamda falsafasini o'zlashtirdi"[4], deb yozadi. Shveytsariyalik sharqshunos Adam Mets ham

tasavvufni nasroniylik gnostisizmi ta'sirida paydo bo'lgan, deb xulosa chiqaradi.

Ba'zi tadqiqotchilar genezis masalasida o'rta yo'lni tutishgan. Eronlik tadqiqotchi R.Birinjkor shular jumlasidan bo'lib, "tasavvuf asosiy tushunchalari islomdan olgan, ammo nazariy va amaliy jihatlari uchun aniq tizim va qoidalar ishlab chiqish asnosida boshqa xalqlarning mistik va falsafiy qarashlaridan ham foydalangan"[5], degan fikrni bildiradi.

VIII asrning ikkinchi yarmiga kelib, yunon falsafasiga oid asarlarning tarjima qilinishi ziyoli qatlam dunyoqarashining butunlay o'zgarishiga olib kelgan. Bu o'zgarishlar asosan ilmiy sohalarida ko'zga tashlansa ham, lekin falsafiy qarashlarga ham ta'sir ko'rsatganini inkor qilib bo'lmaydi. Xususan, tasavvufiy-falsafiy ta'limotlardagi ta'sir, birinchidan, qadimiy adabiyotlarni tarjimasi orqali bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan, falsafiy-aqidaviy jamoalarning keng hududlarga yoyilganligi bilan ifodalanadi. Xalifalik hududlarining kengayishi natijasida turli xalqlar, e'tiqod vakillari ham islom dinini qabul qila boshlagan.

Yunon falsafasiga oid ilmlarni G'azzoliy olti turga: riyozat, mantiq, tabiiy ilmlar, siyosat, ilohiyot va axloq ilmlariga ajratdi. Tasavvuf ta'limotlarida yunon falsafasining axloq va ilohiyot ilmiga oid unsurlar uchraydi. Axloq ilmi har bir zamon va makon uchun mushtarak me'yorlar majmui bo'lsa, ilohiyot ilmiga oid g'oyalarning tasavvuf ta'limotlarida uchrashi bahsli mavzulardandir. Chunki islomda metafizik qarashlar uchun tayyor ishonchli manba mavjud edi. Barcha samoviy dinlardagi aqidaga oid ma'lumotlar g'ayb olami, ya'ni insonning aql zakovat imkoniyati doirasidan tashqari bo'lgan ilmlar hisoblanadi. Yunon faylasuflari tabiiy ilmlardagi his qilish mumkin bo'lgan muqaddima va asoslar asosida ilohiyot ilmida ham narsalar va hodisalarning haqiqatiga etish mumkinligiga ishonidilar. Natijada shariat ilmlaridan hisoblangan g'ayb ishlari to'g'risida taxminlarga asoslangan noto'g'ri tasavvurlarni taqdim qildilar. Yunon falsafasiga oid asarlar bilan tanishgan musulmonlar undagi g'oyalar haqida bahs-munozaralarga kirishib ketdilar. Tasavvufiy asarlarga diniy-falsafiy va metafizikaga oid qarashlar kiritila boshlandi. Narsa va hodisalarning mohiyati, Ollohning zoti va sifatleri haqidagi ontologik va gneseologik qarashlarni so'fiylar o'z ichki tajribalariga suyanib izohlay boshladilar. Tasavvufni tadqiq qiluvchi mutasavviflar tomonidan keyinchalik «sunniiy tasavvuf» va "falsafiy tasavvuf" tarzida taqsimlab talqin qilinganligini kuzatish mumkin. Tasavvufni bu tarzda bo'lish va unda sof islomiy g'oyalardan tashqari boshqa ta'limotlarning ham ta'siri borligini rad etish, bu ta'limotlardagi inson o'z-o'zini va borliqni, ruh va uning yaratuvchisini, foniylik va boqiylikning mohiyatini tushunib etishga bo'lgan

so'fiylarning intilishlarini nazarga ilmaslikka olib kelish mumkin. Unga insoniy irfoniy-falsafiy ta'limot sifatida qarash orqali tarixiy adolat tamoyillariga amal qilgan bo'lamiz.

Yunon faylasuflari orasida irfonga xos qarashlar shakllana boshlagan. Masalan, Platonning fikricha butun borliq "g'oyalar dunyosi", ya'ni haqiqiy borliqning soyasi bo'lib, u fazo va vaqtga nisbatan abadiy va o'zgarmasdir. Uni faqat sof tafakkur egalarigina anglashi mumkin, degan g'oyani ilgari suradi.

X-XI asrlarda kalom va yunon falsafasining natijalarini qorishtirishga intilish mavjud edi. Majid Faxriyning xulosalariga ko'ra, islom falsafasiga Arastu qarashlarini olib kirgan va Sharqda "Birinchi faylasuf" deb atalgan al-Kindiy hamda Aflotun g'oyalarini Sharq dunyoqarashi bilan bog'lagan, uyg'unlashtira olgan ar-Roziylar bo'lib, ularning tasavvufiy-falsafiy ilmi keyingi davr arab-musulmon tafakkuriga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan[6]. Ikkinchi tomondan, bu ilmiy merosni islom Yaqin Sharqida o'rganish va uning keng yoyilishi natijasida ontologik va gneseologik masalalarni turlicha talqin etishga intilish, ko'pgina oqimlarni yuzaga keltirdi. Masalan, mu'taziliylar ta'limoti va uning turli yo'nalishlarining vujudga kelishi hamda ularni tanqid etish jarayonida paydo bo'lgan fikrlarni tizimga solish zaruriyatga aylandi.

Neoplatonizm milodiy III-V asrlarda rivojlangan so'nggi antik falsafa bo'lib, uning asoschisi Plotin Aflotun va Arastu g'oyalarini Sharq falsafasi bilan birlashtirdi. Uning ta'limotida mistik ruh kuchli edi. Plotin kosmologiyasi bo'yicha butun borliqning asli va manbai bitta, barcha narsalar birinchi manbadan sizib chiqadi va unga qaytadi.

Plotinning fikricha, mavjudlikning asosini hissiyotdan, aqldan ustun turuvchi g'ayritabiiy ilohiy tamoyil tashkil etadi. Bu tamoyilni u mutlaq borliq deb ataydi va uni aql orqali bilish mumkin emas, uni faqat qalban bilish mumkin, deb tushuntiradi. Plotinning yuqoridagi qarashlari tasavvufning barcha davrlari va tariqatlariga xos tushunchadir. Tasavvuf ta'limoti ham aqldan ustun ilm bo'lib, ko'z bilan ko'rinadigan olamdan tashqari, g'ayb olamidan ham bahs yuritadi. Yunon falsafasida bu g'oya hurfikrlikka asoslangan bo'lsa, tasavvufda islom an'analari doirasida ifodalangan.

Neoplatonizmning yagona Xudodan borliq, dunyoviy ruh va tabiatning nurlanib chiqishiga asoslangan emanatsiya jarayoni tasavvufda keng yoritilgan. Tajalli tushunchasi aktsidentsiya tushunchasi bilan qadimgi yunon, hind va xitoy falsafasida mavjudotning bosh asosini ifodalovchi substantsiya ma'nosini anglatadi. Arastu ta'limoticha, substantsiya barcha narsalarning haqiqiy asosidir. Birinchi mohiyat o'zgarmas va doimiydir.

Bundan tashqari, neoplatonizm ta'limotida barcha ruhlar yagona oliy

ruhdan paydo bo'lgan, degan qarash mavjud bo'lib, inson ruhi oliy ruhga qaytishi uchun moddiy manfaatlardan voz kechib, axloqiy hayotni takomillashtirishi lozim. Uning eng yuqori cho'qqisiga ekstaz holatida erishish mumkinligini ta'kidlagan. Ekstaz (sukr, vujud) holati orqali Oллоh bilan birlashish g'oyasi tasavvufning ba'zi yo'nalishlarida uchraydi. Masalan, Boyazid Bistomiy va Mansur al-Hallojlarning faoliyatida ko'zga tashlanadi. Lekin ko'pgina tasavvuf yo'nalishlari sukr g'oyasini ma'qullamagan va unga qarshi sahv (Junayd Bog'dodiy) g'oyasini ishlab chiqqan.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining tasavvufiy-diniy qarashlarida axloqiy fazilat haqidagi g'oyalar ustuvorlik qiladi. Ba'zi tadqiqotchilar buni yunon falsafasining ta'sirida, ayniqsa, ko'p jihatdan moshoiyun (peripatetizm) oqimi tufayli shakllangan, deb biladilar.

Insonning maqsadini tabiat va jamiyatga bog'liq bo'lmagan holda salbiy tushunilgan ozodlikda ko'rgan epikurchilardan farqli o'laroq, ravoqiylik inson mavjudligining oliy ma'nosini tabiatga muvofiq keladigan hayotda ko'radi. Diogen Laertskiyning guvohlik berishicha, Zenon "Inson tabiati haqida" deb atalgan risolasida birinchi bo'lib, uning oxirgi maqsadi tabiat bilan muvofiqlikda yashashdir, deb aytgan[7]. Dunyodan qochish emas, balki, uni butunicha va to'laligicha qabul qilish kerak. Hech qanday holatda ham tabiatning qo'pol voqealaridan qutulib chiqishga harakat qilmaslik kerak. Shuning uchun oliy darajadagi donishmandlik shundaki, nafaqat jismoniy, balki ruhan ham to'laligicha tabiat zaruriyati tomon bormoq kerak. Ravoqiylar uchun orzudagi hayotga bo'lgan munosabat Suqrot siymosida o'z aksini topgan edi. U hamma narsadan o'zining ishonchini yuqori qo'yib, hayotning o'zi uning axloqiy mazmunidan ko'ra, qiyoslab bo'lmaydigan darajada past turishini ta'kidlagan edi. Ravoqiylar falsafasining islom falsafasiga kirib kelishi va keyinroq butun arab-musulmon falsafasiga ta'siri tasavvuf falsafasini ham chetlab o'tmadi.

Xulosa qilganda, Markaziy Osiyodagi tasavvufiy-falsafiy ta'limotlarda ravoqiylik va neoaflotunchilik g'oyalarining ta'siri kuchli bo'lganligida yunon-rim madaniyati, ilm-fanining nodir namunalarini arab tiliga tarjima qilinishi va Arab xalifaligi hududiga olib kirilishi bilan bog'liq jarayon muhim ahamiyat kasb etadi. Shu orqali antik yunon falsafasining eng noyob asarlari va ta'limotlari islom dini ta'sirida shakllangan arab dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatdi. Bu g'oyalar tasavvuf ta'limotlariga falsafiy mohiyat bag'ishlab, so'fiylarning ontologik va gneseologik qarashlarini erkinroq ifodalashga imkon yaratdi. Ular har qanday tashqi g'oyalarni tasavvuf ta'limotlarida islomiy asoslarga suyanib talqin qilishga katta e'tibor berganlar. Bu g'oyalar islomiy tasavvuf falsafasining tafakkur doirasini kengaytirishga xizmat qildi.

Asosiysi bu ta'limotlardagi inson va jamiyat rivojlanishiga xizmat qiladigan, mavjud ijtimoiy muammolarga yechim bo'la oladigan g'oyalarni topish va ularni targ'ib qilish zaruriyatga aylanmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulqodir Iso, Djon A. Subxon, Usmon Turar, Xasan Komil Yilmaz, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va Qosim G'ani, E.E.Bertels, M.T.Stepanyants kabilarni kiritish mumkin.

2. Sayyid Nafisiy, Abdulxusayn Zarrinko'b, A.D.Knish, A.Shimmel, Adam Mets va boshqalarni kiritish mumkin.

3. Rahimov K. Movarounnahr tasavvufi tarixi: ta'limotning shakllanishi va tizimlashtirilishi (VIII-XI asrlar). – Toshkent: "Akademnashr" 2020. – B.16-17.

4. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордени в исламе. – Москва: София. Д. Гелиос, 2002. – С. 27.

5. Биринжкар Р. Знакомство с исламскими науками: калам, фалсафа, ирфан: в 3 ч. / пер. с перс. С. Ходжаниёзова; предисл., коммент. и общ. ред. И.А. Таировой. – Москва: ООО «Садра» 2014. – С.205-206.

6. Macit Fahri. İslam felsefesi kelamı ve tasavvufuna kısa bir giriş. – Ankara: İnsan yayınları, 1997. – S. 55.

7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Перевод с древнегреч. М.С.Гаспаров. – Москва: Мысль, 1986. – С. 273.<http://psylib.org.ua>.

8. Evatov, S. (2022). IDEAS OF HUMANITY AND THEIR STUDY IN CENTRAL ASIAN SUFISM. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 20-32.

9. Evatov, S. (2022). PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ADOLESCENT STUDENTS ON THE BASIS OF FAMILY AND SCHOOL COOPERATION. *Science and Innovation*, 1(3), 182-190.

10. Evatov, S. (2022). REVIEW OF RESEARCH ON THE FORMATION OF MYSTICAL AND PHILOSOPHICAL IDEAS IN CENTRAL ASIA IN IX-XII CENTURIES. *Science and Innovation*, 1(3), 311-318.

11. Evatov, S. (2023). HUMANITY IN THE DOCTRINE OF SUFI IDEAS AND THEIR PRESENTATION THE ESSENTIALS OF THE DAY. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(5), 73-77.

12. Evatov, S. (2023). THE INFLUENCE OF GREEK PHILOSOPHY AND NON-ISLAMIC TRADITIONS ON THE FORMATION OF MYSTICAL TEACHINGS IN CENTRAL ASIA. *International Bulletin of Engineering and Technology*, 3(5), 29-

32.

13. Evatov, S. S. (2023). History of Emergence of Mystical and Philosophical Teachings in Central Asia. *American Journal of Science on Integration and Human Development*, 1(3), 27-30.

14. Evatov, S. (2020). The Role Of Philosophical Traditions In The Interaction Of Official Islam And Mysticism In Khorasan And Central Asia. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2(6), 107-112.

15. Evatov, S. (2020). THE EXPRESSION OF THE IDEAS OF ASCETIC THINKING AND ALTRUISM IN CENTRAL ASIAN MYSTICISM. *InterConf*.

16. Evatov, S. (2019). About The Synthesis Of Ibn Sina's Philosophical Teachings With Mysticism And Aristotelism. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(7), 174-179.

17. Evatov, S. S., & Siddikov, I. B. (2020). SOCIAL AND PEDAGOGICAL INFLUENCE OF SUFISM ON THE FORMATION OF MODERN YOUTH. In *Международный форум "Богословское наследие мусульман России"* (pp. 224-227).

18. Ганиев, Б. С., & Эватов, С. С. (2020). ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ИСЛАМСКО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО (СУФИЙСКОГО) УЧЕНИЯ НАКШБАНДИЯ В ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ. In *Международный форум "Богословское наследие мусульман России"* (pp. 253-256).

19. Azamjonovich, I. I. (2021). The death penalty for a crime and its philosophical and legal aspects. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(1), 1376-1381.

20. Ikhtiyor, I. (2021). Issues of Improving the Principle of Humanity in the Criminal and Penalty System. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 2(12), 56-59.

21. Ismoilov, I. (2022). ABOLITION OF THE DEATH PENALTY IS A SIGN OF A CIVILIZED DEMOCRATIC STATE. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 795-799.

22. Azamjonovich, I. I. (2022). CRIME AND PUNISHMENT SOCIAL PHILOSOPHICAL FEATURES OF INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCES. *Conferencea*, 407-409.

23. A'zamjonovich, I. I. (2022). JINOYAT VA JAZO: XALQARO VA MILLIY TAJRIBALARNING IJTIMOYIY FALSAFIY XUSUSIYATLARI. *ILM-FAN TARAQQIYOTIDA ZAMONAVIY QARASHLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR*, 160-161.

24. Ismailov, I. (2021). LIBERALIZATION OF CRIMINAL PENALTIES IS AN IMPORTANT FACTOR IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS. *Интернаука*, 10(186 часть 2), 101.